

Recerca

Fitonímia en llengua catalana: una aproximació a l'estudi dels noms de les plantes

Autora

M. Àngels Bonet i Galobart
Etnobotànica

El treball presenta sumàriament la trajectòria de la fitonímia catalana, aborda els objectius i l'estat actual d'un projecte de compilació de noms de plantes que està duent a terme el TERMCAT en col·laboració amb la Universitat de Barcelona i la Institució Catalana d'Història Natural, i comenta alguns exemples de denominacions catalanes de plantes especialment interessants des del punt de vista botànic i lingüístic.

Introducció

Les denominacions populars de les plantes constitueixen una part significativa de la cultura popular relacionada amb el món dels vegetals. Es tracta d'uns coneixements transmesos històricament per via oral, la gran riquesa dels quals ha fet que especialistes de la botànica i de la llengua s'hagin ocupat de recollir-los i estudiar-los. A banda d'esmentar els principals antecedents en l'estudi de la fitonímia catalana, en aquest article presentem els objectius i l'estat actual d'un projecte de compilació de noms de plantes que està duent a terme el TERMCAT en col·laboració amb la Universitat de Barcelona i la Institució Catalana d'Història Natural —filial de l'Institut d'Estudis Catalans. Comentem també alguns exemples de denominacions catalanes de plantes especialment interessants des del punt de vista botànic i lingüístic.

La relació de l'home amb les plantes

No resulta difícil d'imaginar, en temps remots, els primers caçadors i recol·lectors aprenent a distingir els vegetals mengívols dels que eren tòxics, a identificar els que tenien propietats guaridores o a descobrir quins podrien resultar útils per fabricar estris per ser usats en la vida quotidiana. Amb l'aparició de l'agricultura, el lligam de l'home amb les espècies vegetals va prendre una nova dimensió: l'estreta vinculació del pagès amb la terra havia de ser font de nous coneixements que es van anar transmetent de generació en generació. Els sabers referits al món vegetal tenen a veure amb aspectes tan diversos com la salut, la gastronomia, l'artesanía, les festes i cerimònies religioses, les creences i els rituals, l'art o la percepció del paisatge per part de les persones que habiten una zona determinada del planeta.

L'etnobotànica és la disciplina que s'ocupa de l'estudi dels coneixements i les aplicacions tradicionals de les plantes en un territori concret. Aquests coneixements es transmeten de forma oral, són dinàmics i s'adapten a noves necessitats i problemes. Són la base sobre la qual se sustenta la gestió

tradicional dels recursos naturals (Fajardo, 2008). Aquesta branca de la botànica, a cavall entre les ciències naturals i les ciències humanes, és clarament interdisciplinària (Barrau, 1971) i està estretament vinculada a matèries del camp de les humanitats, com l'antropologia, l'etnografia, la història o la lingüística.

A les terres de parla catalana, l'etnobotànica és una ciència d'introducció recent. No va ser fins a la dècada dels anys noranta que es va iniciar una línia de recerca en aquesta matèria, impulsada per Joan Vallès i Cèsar Blanché, professors de botànica de la Facultat de Farmàcia de la Universitat de Barcelona. Amb tot, l'etnobotànica ibèrica tenia ja una obra de referència important: el conegut llibre *Plantas medicinales. El Dioscórides renovado*, de Pius Font i Quer (Font, 1961). Centrat en l'estudi dels usos medicinals de les plantes a la península Ibèrica, aquest llibre és una adaptació de l'obra clàssica de Dioscòrides, que l'eminent botànic lleidatà va complementar amb dades procedents de la seva pròpia recerca. Una part d'aquestes dades és constituïda per les denominacions en català, castellà, gallec i basc de les plantes ressenyades. Amb la intenció de continuar, en certa manera, la recerca iniciada per Font i Quer, al llarg de les dues darreres dècades han estat estudiats en profunditat, des del mateix punt de vista, un nombre força representatiu de territoris del domini lingüístic del català (vegeu Vallès, 2007 i referències que conté).

La fitonímia en llengua catalana

Un dels aspectes interessants de la recerca etnobotànica és la recopilació de les denominacions populars de les plantes en els territoris estudiats. No és rar de trobar, a través de les prospeccions etnobotàniques, denominacions per a plantes per a les quals no es coneixia cap nom popular. També és freqüent de recollir denominacions noves per a espècies ja documentades prèviament. Així, al massís del Montseny vam recollir (Bonet i Vallès, 2006) per a *Centaurea pectinata* —espècie de distribució força restringida i per a la qual no s'havia documentat cap denominació en català— els noms de *barbassa*, *caps de nina*, *escabiosa de bosc*, *herba de l'àcid úric*, *herba del sucre*, *herba rapinyada*, *herba tronquera*, *travalera* i *travarada*. D'altra banda, per a *Polygala vulgaris* —per a la qual es coneixien les denominacions *polígala vulgar*, *herba de la cria*, *herba de la tos* i *herba prima*— vam documentar les formes *herba inflamacionera*, *herba desinfeccionera*, i *desinflamatòria*, sens dubte relacionades amb les propietats medicinals que són atribuïdes a aquesta herba.

Sense deixar de banda la nomenclatura científica —indispensable per poder identificar correctament les espècies a les quals s'aplica cada denominació— podem distingir, en les denominacions en llengua vernacla, dos tipus fonamentals de fitònims: aquells que són d'arrel popular —i que, molt sovint, són un clar reflex del ric vocabulari de la societat pagesa— i, per altra part, els neologismes creats per especialistes, els quals no acostumen a ser d'arrel popular sinó culta —sovint són adaptacions del nom llatí— i responen, fonamentalment, a la necessitat de designar espècies per a les quals no es coneixia cap denominació popular. Tenim, per exemple, els neologismes *dafne oleoide* per a l'espècie *Daphne oleoides* o *llinet estricte* per a *Linum strictum* (en aquest cas afegint un epítet botànic a un nom d'ús popular).

La gran riquesa lèxica en el camp de la fitonímia ha fet que aquest tema hagi estat motiu d'atenció preferent tant per part de botànics, farmacèutics i naturalistes com també d'estudiosos d'àmbits com l'etnografia o la filologia. En el vessant naturalista, aquesta tasca va ser iniciada per botànics com Antoni Josep Cavanilles, Antoni Cebrià Costa, Joan Cadevall o el mateix Pius Font i Quer, els quals van fer constar la nomenclatura vernacla de les plantes en obres com *Observaciones sobre la Historia Natural, Geografía, Agricultura, población y frutos del reyno de Valencia* (Cavanilles, 1797), *Introducción a la Flora de Cataluña* (Costa, 1864), *Flora de Catalunya* (Cadevall et al., 1913-1937) o el llibre de Font abans esmentat. Més recentment, altres botànics, com Oriol de Bolòs i Josep Vigo,

entre altres, han inclòs les denominacions catalanes de les espècies vegetals a les flors, catàlegs florístics i altres menes de treballs botànics.

A banda de recollir l'extensa terminologia fitonímica existent, diversos autors s'han ocupat d'estudiar les etimologies i també d'analitzar les regles de formació dels noms de les plantes. Citarem, per la seva rellevància i per l'elevada quantitat de dades que contenen, el *Diccionari català-valencià-balear* d'Alcover-Moll (DCVB) i el *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana* de Coromines (1980-1991), així com l'*Atlas lingüístic del domini del català* (ALDC) (Veny i Pons, 2008) i altres publicacions dialectològiques (Veny, 1978, 1982, 1993, 2001). Alguns autors fins i tot han proposat classificacions que ajuden a explicar les categories que s'estableixen en la formació dels noms dels vegetals (vegeu referències contingudes a Vallès *et al.*, 2005).

Tot i la rellevància de les obres que acabem d'esmentar, és important de subratllar que la principal contribució al camp de la fitonímia catalana la devem al botànic barceloní Francesc Masclans i Girvès, el qual va recopilar, al llarg de la seva vida, extensos repertoris de noms de plantes i de bolets. Pel que fa a les plantes, després d'una primera obra titulada *Els noms vulgars de les plantes a les terres catalanes* (Masclans, 1954), va publicar la que ha esdevingut la seva obra de referència, *Els noms de les plantes als Països Catalans* (Masclans, 1981), que és una ampliació i actualització del treball precedent. El recull de noms de plantes de Masclans és una obra exhaustiva: conté més de 9.000 denominacions catalanes de plantes —amb el seu corresponent nom científic— per a prop de 3.000 tàxons¹ de flora vascular (és a dir, falgueres i plantes amb flors). Incorpora la informació continguda en 119 publicacions que cobreixen les diferents àrees del domini lingüístic del català. Inclou, entre altres, les dades de la *Flora de Catalunya* i d'altres publicacions botàniques rellevants; de diversos diccionaris de la llengua catalana —entre els quals el diccionari normatiu de Pompeu Fabra— i de grans obres de la literatura catalana. Per altra banda, Masclans va reunir també en les seves publicacions la informació resultant del seu propi treball de camp, realitzat durant anys en diferents àrees de la geografia catalana. Un dels valors indiscutibles de l'obra de Masclans és el fet que indica la procedència de les denominacions (font bibliogràfica i localitat o comarca); quan es tracta de neologismes també ho fa constar.

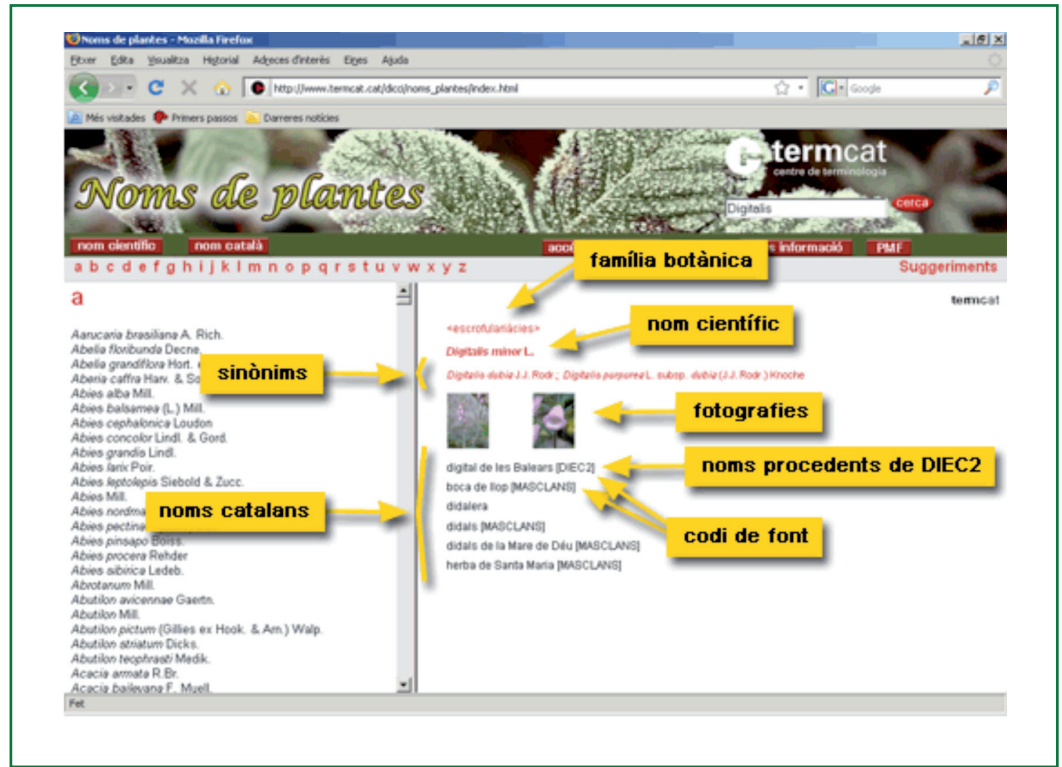
El projecte Recull de noms catalans de plantes

Amb el propòsit de posar al dia i de fer accessible el llibre de Masclans (1981) —exhaurit editorialment des de fa anys—, el Centre de Terminologia TERMCAT duu a terme un projecte de *recull de noms catalans de plantes*, impulsat per Joan Vallès, en el qual treballa un equip format per botànics, filòlegs i terminòlegs, i que compta amb l'assessorament del botànic Josep Vigo i del lingüista Joan Veny. En aquest projecte s'ha partit del corpus del llibre de Masclans, que ha estat completat amb la incorporació de les dades de fitonímia de la segona edició del *Diccionari de la llengua catalana* de l'Institut d'Estudis Catalans (DIEC2) i amb les dades resultants del buidatge de prop de 300 obres botàniques especialitzades publicades després del 1981. També han estat incorporades al recull diverses llistes de noms de plantes inèdites cedides per botànics. En aquest moment el projecte es troba ja en fase avançada, si bé encara s'està treballant en la depuració de les dades. La versió en línia que s'ha posat a la disposició dels usuaris a través d'Internet (http://www.termcat.cat/dicci/noms_plantes), tot i que conté un volum important de dades —més de 25.000 noms catalans referits a unes 6.000 plantes—, és encara una versió preliminar (no es difonen les dades que es troben encara en procés de revisió). En properes actualitzacions, i també en l'edició definitiva en paper, es mostraran, a més de la totalitat de les variants recollides, totes les fonts (en l'actual versió

1. Tàxon: unitat sistemàtica de qualsevol rang en la classificació dels éssers vius. En aquest treball ens referirem únicament als nivells de gènere, espècie i subespècie.

es marquen les denominacions procedents de Masclans i del DIEC2). Es preveu que la versió final del *Recull de noms catalans de plantes* superi les 30.000 denominacions catalanes (incloent-hi variants fonètiques i gràfiques) referides a uns 6.200 tàxons de flora vascular (figura 1).

Figura 1. Imatge de la versió digital del *Recull de noms catalans de plantes*.

Variació geolingüística en els noms populars de plantes

En el marc de la jornada Terminologia i Variació Lingüística, corresponent a la tercera edició dels Espais Terminològics promoguts pel TERMCAT, el 12 de novembre de 2009 es va presentar una petita mostra gràfica sobre la variació geolingüística en l'àmbit de la botànica (figura 2). L'exposició, concebuda com un complement de la jornada, pretenia exemplificar alguns aspectes referents a la variació geolingüística en el camp de la fitonímia. El seu contingut —basat en dades del projecte *Recull de noms catalans de plantes*— es va presentar en sis plafons degudament il·lustrats per mostrar alguns casos interessants de sinonímia i de polisèmia, de neologismes botànics, de la presència dels noms de plantes en la literatura i d'algunes denominacions de plantes remarcables per la seva originalitat (vegeu un resum del contingut de l'exposició a Bonet *et al.*, en premsa).

En l'àmbit de la cultura popular, la manera de designar els vegetals —igual com passa amb el lèxic dels animals o el de les eines agrícoles, per posar un parell d'exemples— varia notablement d'una àrea geogràfica a una altra, i fins pot haver-hi diferències remarcables entre zones ben properes. La *farigola* (*Thymus vulgaris*), per exemple, és coneguda a bona part dels Països Catalans —a les terres de Lleida, les comarques tarragonines meridionals i el País Valencià, és a dir, a l'àrea corresponent al domini lingüístic del català occidental— amb el nom de *timó*. El fenomen invers també és força habitual, és a dir, no és rar que un mateix nom català serveixi per designar espècies diferents (habitualment, plantes que tenen alguna característica en comú). Tot seguit comentem alguns casos que il·lustren els fenòmens de la sinonímia i la polisèmia en la denominació popular de les plantes.

Figura 2. Imatge de la portada de l'exposició "Terminologia i variació geolingüística en els noms populars de plantes".

Polisèmia i sinonímia

La polisèmia (propietat per la qual una unitat lèxica té més d'un significat) explica que una mateixa denominació s'apliqui a diferents espècies d'un mateix gènere, a espècies de gèneres diferents de la mateixa família botànica i, fins i tot, a espècies de famílies botàniques diferents. Pot ser motivada per causes diverses: semblança morfològica entre espècies, plantes que comparteixen hàbitat o època de floració, propietats o utilitats semblants de les diferents espècies que reben un mateix nom, etc.

Figura 3. *Hypericum perforatum*, una de les moltes plantes conegudes amb el nom d'*herba de Sant Joan*.

Un exemple ben gràfic —que engloba els tres tipus de casos esmentats en el paràgraf anterior— el tenim en l'*herba de Sant Joan*. Existeixen, en els territoris de parla catalana, un gran nombre d'espècies que reben aquesta denominació. Les més significatives són segurament les tres que consten en el recull de Masclans (1981): *Hypericum perforatum* (figura 3), també anomenada *herba foradada* i *pericó*, *Santolina chamaecyparissus*, també anomenada *espernallac* i *botja de Sant Joan*, i *Galium verum*, també anomenada *espunyidella groga*. Però el nom d'*herba de Sant Joan* s'aplica també —segons la informació que consta al projecte *Recull de noms catalans de plantes*— a les espècies següents: *Artemisia verlotiorum*, *A. vulgaris*, *Galium lucidum*, *Helichrysum stoechas*, *Helleborus viridis*, *Hypericum humifusum*, *H. perfoliatum*, *H. tetrapterum*, *Lavandula angustifolia*, *Potentilla reptans*, *Satureja montana*, *Sedum telephium*, *Tanacetum balsamita*, *Thymus serpyllum* subsp. *chamaedrys* i *Verbascum pulverulentum*. Entre aquestes plantes n'hi ha que pertanyen al mateix gènere (dues espècies de *Galium*, quatre espècies d'*Hypericum*) i, d'altres, a la mateixa família botànica (*Artemisia*, *Helichrysum*, *Tanacetum* pertanyen a la família de les asteràcies), però n'hi ha que no tenen entre elles cap relació de parentiu taxonòmic. Allò que tenen en comú totes aquestes espècies és el fet que pels volts de la diada de Sant Joan es troben en el seu moment òptim de floració.² Per completar aquest exemple, encara podríem afegir-hi unes quantes plantes que es designen amb denominacions en les quals també intervé el nom del sant que marca l'arribada de l'estiu: *pinyetes* o *carxofetes de Sant Joan* (*Leuzea conifera*), *corona de Sant Joan* o *vidiella* (*Clematis flammula*) i *lliri de Sant Joan* o *coltell* (*Gladiolus illyricus*).

Pel que fa a la sinonímia, en el camp dels noms catalans de les plantes consisteix en l'assignació de més d'un nom popular a una mateixa espècie botànica; és un fenomen molt freqüent. Aquí ens aturarem a comentar el cas de les *roselles* (*Papaver rhoeas*) i el de la *foixarda* (*Globularia alypum*). El nombre de denominacions per a aquestes dues plantes és realment important, amb una gran diversificació de formes dialectals, i constitueix una bona mostra de la riquesa lèxica de la nostra llengua.

2. La tradició diu que la nit de Sant Joan les herbes augmenten la seva virtut. Per això, el millor moment per collir les plantes medicinals és la matinada del dia de Sant Joan, abans de sortir el sol.

Figura 4. Per a *Papaver rhoeas* existeix una gran diversitat de denominacions populars.

Les conegudes *roselles* (*Papaver rhoeas*) —que a la primavera donen un toc de color als sembrats— també es coneixen amb els noms de *badabadocs* i *gallarets* (figura 4). Però si consultem Masclans (1981) trobarem que, al llarg del territori català, les *roselles* reben una trentena de denominacions diferents (o variants formals d'aquests noms). N'hi ha de prou curioses: *babol*, *caputxí*, *gall*, *gallaret*, *gallet*, *monges*, *papariu*, *paparota*, *pipiripip*, *puput*, *quiquiriqic*, *vermelló*. El darrer d'aquests noms al·ludeix directament al color vermell d'aquestes flors. També al·ludeixen al color roig la curiosa denominació *republicans* recollida a Gallecs (Bonet *et al.*, 2008) i els noms de *gall*, *gallet* i altres derivats, sens dubte per comparació amb el vermell de la cresta d'aquests animals. A més, és conegut el joc infantil consistent a obrir les poncelles, jugant a endevinar prèviament si serà “gall”, “gallina” o “poll” (segons que surti vermella, de color de rosa o blanca). Un altre joc consisteix a agafar un pètal de rosella, posar-se'l als llavis i bufar perquè surti un xiulet (“pi-pi-ri-pip”), que imita el cant del gall.

Un altre bon exemple de sinonímia ens el proporciona la planta anomenada *foixarda* (*Globularia alypum*), una espècie pròpia de les brolles dels terrenys calcaris que a la primavera floreix fent uns caps de color blavós que criden l'atenció per la seva abundància. A més del nom esmentat, aquesta planta es coneix també amb les denominacions d'*alzineta*, *botó blau*, *cogullada*, *corona de frare*, *coroneta blava*, *coxiada*, *fusellada* i *ullastró*, entre altres. Aquestes formes presenten nombroses variants, com *cuixarda* i *escurciada* (al Vallès), *escutxarda* i *escurciata* (a la Garrotxa), *cruixillarda* o *escurillarda* (al Tarragonès), *crogullada* (al Segrià), *cegullada* o *cebullada* (al País Valencià).

Consideracions finals

Amb aquest article hem intentat de fer una aproximació a alguns aspectes de la fitonímia en llengua catalana. Històricament, la riquesa de denominacions de plantes en la llengua parlada i també en els llenguatges d'especialitat ha menat tant botànics com lingüistes a ocupar-se d'aquest camp. Les publicacions sobre fitonímia són nombroses i de gran interès, si bé resten molts aspectes i molts casos pendents d'estudi. El projecte *Recull de noms catalans de plantes*, que el TERMCAT duu a terme en col·laboració amb la Universitat de Barcelona i la Institució Catalana d'Història Natural, ha de proporcionar un accés senzill a les dades disponibles actualment i, per tant, facilitar el treball de tothom qui vulgui aprofundir en aquest camp del coneixement.

Bibliografia

ALDC = VENY, Joan; PONS, Lúcia. *Atles lingüístic del domini del català*. Vol. 4, 9. *El camp i els cultius*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2008.

BARRAU, Jacques. “L'Ethnobotanique au carrefour des sciences naturelles et des sciences humaines”. *Bulletin de la Société Botanique de France* (núm. 118), p. 237-248, 1971.

BONET, M. Àngels; VALLÈS, Joan. *Plantes, remeis i cultura popular del Montseny. Etnobotànica d'una reserva de la biosfera*. Figueres: Brau Edicions; Granollers: Museu de Ciències Naturals de Granollers, 2006.

BONET, M. Àngels; ROLDÁN, Mònica; CAMPRUBÍ, Jordi; VALLÈS, Joan. *Etnobotànica de Gallecs. Plantes i cultura popular al Baix Vallès*. Mollet del Vallès: Centre d'Estudis Molletans, 2008.

BONET, M. Àngels; JULIÀ, M. Antònia; VILLALONGA, Joan Carles. *Un breu recorregut per l'exposició "Terminologia i variació geolingüística en els noms populars de plantes"*. Actes de l'Espai Terminològic 2009. Barcelona: TERMCAT (en premsa).

CADEVALL, Joan; SALLENT, Àngel; FONT I QUER, Pius; ROTHMALER, Werner. *Flora de Catalunya*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1913-1937. 6 v.

CAVANILLES, Antonio José. *Observaciones sobre la Historia Natural, Geografía, Agricultura, población y frutos del reyno de Valencia*. Madrid: Imprenta Real, 1797.

COSTA, Antoni Cebrià. *Introducción a la Flora de Cataluña o catálogo razonado de las plantas observadas en esta región*. Barcelona: Imprenta del Diario de Barcelona, 1864.

DCVB = ALCOVER, Antoni, M.; MOLL, Francesc de B. *Diccionari català-valencià-balear*. Palma de Mallorca: Ed. Moll, 1930-1968. 10 v.

DECat = COROMINES, Joan. *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*. Barcelona: Curial; "la Caixa", 1980-1991. 9 v.

DIEC2 = *Diccionari de la llengua catalana*. 2a. ed. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2007.

FAJARDO, José. *Estudio etnobiológico de los alimentos locales de la Serranía de Cuenca*. Universidad de Castilla la Mancha (tesi de doctorat inèdita), 2008.

MASCLANS, Francesc. *Els noms vulgars de les plantes a les terres catalanes*. Arxius de la Secció de Ciències de l'Institut d'Estudis Catalans, 23; p. 1-253. Barcelona, 1954.

MASCLANS, Francesc. *Els noms de les plantes als Països Catalans*. Granollers: Centre Excursionista de Catalunya; Barcelona: Montblanc-Martín, 1981.

VALLÈS, Joan (amb la col·laboració d'A. AGELET, M. À. BONET, E. CARRIÓ, T. EGEA, T. GARNATJE, J. MUNTANÉ, M. PARADA, M. PUIG, D. RAJA, M. RIGAT, M. SANTAMARIA i A. SELGA). "La recerca en etnobotànica a Catalunya: objectius, mètodes, zones estudiades i alguns resultats i comentaris generals". *RIDEC (Recerca i Difusió de l'Etnologia Catalana)*, 26-III-2007, p. 1-10, 2007.

<<http://cultura.gencat.net/cpcptc/ridec/>> [Consulta: 19 febrer 2010]

VALLÈS, Joan (dir.). *Noms de plantes* [en línia]. Barcelona: TERMCAT, Centre de Terminologia (Diccionaris en Línia), 2009.

<http://www.termcat.cat/dicci/noms_plantes> [Consulta: 1 març 2010]

VALLÈS, Joan; AGELET, Antoni; BONET, M. Àngels; GARNATJE, Teresa; MUNTANÉ, Joan; PARADA, Montserrat; RAJA, Dolors; RIGAT, Montserrat; SELGA, Anna. "Algunes qüestions entorn de la fitonímia i els aspectes lingüístics de l'etnobotànica". *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes* (núm. 51), p. 273-293 (Miscel·lània Joan Veny, 7). Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2005.

VENY, Joan. *Estudis de geolingüística catalana*. Barcelona: Edicions 62, 1978.

VENY, Joan. *Els parlars catalans. Síntesi de dialectologia*. 3a. ed. Palma de Mallorca: Moll, 1982.

VENY, Joan. *Dialectologia filològica*. Barcelona: Curial Edicions Catalanes; Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1993.

VENY, Joan. *Llengua i entorn natural*. Barcelona: Edicions 62, 2001.

Agraïments

A M. Antònia Julià i Joan Carles Villalonga, per la revisió del text i per les interessants aportacions que hi han fet.